

PSIXOLINGVISTIKADA MA'NO VA MAZMUN MUAMMOLARI

Boboyev Yusuf Beknazarovich

Toshkent davlat agrar universiteti

“O'zbek tili va adabiyoti” kafedrası o'qituvchisi

ABSTRACT	KEYWORDS
Ushbu maqola psixolingvistikada til va so'z ma'nosi, komponent tahlil, so'z ma'nosining semantik komponentlarga bo'linishi haqida so'z yuritiladi.	Ma'no, psixolingvistika, aspekt, denotativ tahlil, component tahlil, termin.

Ma'no – bu til nazariyasidagi eng noma'lum va ziddiyatli tushunchalardan biridir. Ma'no shu darajada bizning til qo'llanilishimiz bilan chambarchas bog'liq-ki, uni chegaralarini belgilash juda qiyin, til ma'nosi bizga gapni to'g'riligini baholashga imkon beradi, gapni qayta qurishga, qo'shimcha ma'nolarni tushunishga va so'zlarni ko'chma ma'noda ishlatishga yordam beradi. Yosh vaqtimizdan bu so'zlarni, vaziyatga va bir-biriga mos ravishda ishlatishga o'rganamiz. Kattaligimizda o'rganib, u haqda so'z yuritib va bahs olib boradigan narsalarni ko'pchiligi so'z va fikr ma'nolarini topish bilan bog'liq.

Psixolingvistika til ma'nosi muammosida ikki yo'nalishni belgilasa bo'ladi: tuzilmasi jihatdan, u ma'noni parametrlarini va xususiyatlarini belgilaydi, va ma'noni diqqat markazida til ma'nosini o'zlashtirish va tushunishi muammolari turgan jarayon sifatida ko'rib chiqish.

Ma'no asosini belgilovchi tuzilmalar ko'pgina mutaxassislarni - lug'at tuzuvchi, filolog, ayrim tilshunos, filosof, psixolog va antropologlarni qiziqtiradi. Ularni ma'noning parametrlari va turlari, so'z ta'rifi, so'z birikmasini gapda ma'no qabul qilishi kabi savollar qiziqtiradi. Bu narsa bola to'g'ri va ma'noli fikr bildirishi maqsadida o'rganishi lozim, ammo tahlil va tuzilma muammolarini qanday qilib til o'zlashtirilishi haqidagi savolni yechmagan holda ham tadqiq qilsa bo'ladi. Asosiy vazifa- bu leksikani birliklarini semantik belgilarini ta'riflash. Bu muammo ko'proq fonologiyada differentsial belgilarni aniqlash bilan o'xshash. Bu vazifa- ma'no birliklarini asosiy – umumiy yoki spetsifik – xususiyatlarini ta'riflashdan iborat.

Bu borada ikki aspektni belgilash lozim- so'z ma'nolarini va uning komponentlari muammolari va so'z birikmasining gapdagi ma'nosi muammolari. Jiddiy qilib aytganda, “So'z” til tahlilining birligi bo'la olmaydi, chunki so'z ikki yoki uch birlikdan iborat bo'lishi mumkin. Demak, old qo'shimcha va suffikslar ham o'zlari ham bir ma'noni anglatadi. Ammo so'zlarni ma'noning minimal birliklari deb ko'rib chiqishimiz mumkin. Tadqiqotimizda mustaqil ma'noga ega bo'lgan so'zlar bilan chegaralanishimiz lozim. Avvalambor, ma'noning denotativ (lot. denotare-belgilamoq) tahlili bo'lishi kerak. Denotativ ma'noning murakkab muammolari bilan shug'ullangan tadqiqotchilardan biri antropologlar bo'ldi. Ularning ishlari yana bir qiziqarli tadqiqot uslubi paydo bo'lishiga olib keldi. Bu “komponent tahlil”dir.

Soʻz maʼnosini semantik komponent (boʻlak) larga boʻlish imkonini asosan turli xalqlarni qarindoshchilik atamaları tadqiqotlari natijasida paydo boʻldi. Buning maqsadi bir necha chuqur-fonologiyadagi differentsial belgilar kabi - tasniflarni taʼriflashdir.

Komponent tahlil mohiyatini ingliz tilidagi qarindoshlik atamalarini tizimi asosida koʻrib chiqamiz. Bizning vazifamiz- ingliz qarindoshlik atamaları oʻrtasida qanday semantik komponentlar farqlari borligini belgilash. Uolles, Gudinaf, Atkins kabi shu muammo bilan shugʻullangan antropologlar uch parametrlarni belgilaydi, ular asosida Amerikada “yaqin qarindoshlik”ni belgilovchi barcha atamalarning tasnifini tuzib boʻladi.

Chuqur tahlil qilish maqsadida, biz qiziqtirayotgan jamiyatda ishlatiladigan barcha qarindoshlik atamalarni toʻliq roʻyxatini tuzishimiz lozim. Biz ikki oʻtgan va ikki boʻlajak avlod bilan chegaralanamiz. Shunda biz mazkur atamalar roʻyxatiga ega boʻlamiz: father (ota), mother (ona), grandfather (buva), grandmother (buvi), son (oʻgʻil), daughter (qiz), grandson (nabira oʻgʻil), granddaughter (nabira qiz), unde (togʻa), aunt (hola), nephew (jiyan oʻgʻil), niece (jiyan qiz), brather (aka), sister (opa), consin (amakivachcha, holavachcha). Uolles va Atkin taʼrifi boʻyicha bu terminlarning barchasi, “consin” soʻzidan tashqari, qarindoshning jinsini belgilaydi. Ayrimlari esa avlodni belgilaydi. Ayrimlari bevosita (“lineals”) qarindoshlikka ega, yoki gapirayotganni ajdodlari yoki avlodini belgilaydi, boshqalari esa bilvosita (“nonlineals”) qarindoshlikka ega, yaʼni gapirayotgan bilan bir ajdodga ega boʻlib, oʻzlari unga nisbatan ajdod yoki avlod emas. Bu qarindoshlar oʻz navbatida ikki turga boʻlinadi: “yondosh” (“colineals”) – ularning ajdodlari gapirayotgan ajdodlari bir-biriga mos va “uzoq” (“ab-lineals”) – ularning ayrim ajdodlari gapirayotgan ajdodlariga toʻgʻri keladi.

Buning hammasi, Uolles va Atkinsga har bir keltirgan terminni tasnifi uchun uch parametr lozimligini taʼriflashga asos boʻldi.

Qarindoshning jinsi (erkak=a, ayol=a)

Qarindoshning avlodi (gapirayotgan ikki avlod katta= $b+g$, bir avlodga= $b+1$, gapirayotganning avlodi=0, bir avlod keyin= $b+1$).

Chiziqlilik: toʻgʻri chiziq= c (bu yerda gapirayotganning bevosita ajdodlari yoki avlodi kiradi), yondosh chiziq= c (bu yerda gapirayotgan bilan barcha yoki bir necha ajdodlarga ega qarindoshlar kiradi) va uzoq= c (bu yerda toʻgʻri yoki yondosh chiziqdosh qarindosh boʻlganlar kiradi. Bu boʻyicha Uolles va D, Atkins shunday degan: “Har bir atama tiklangan komponentlarga munosib ravishda shunday taʼriflanishi kerak-ki, u boshqasini yoʻlini toʻsmay unga oʻtmasligi kerak; har bir komponent kamida bir atama bilan farqlanishi lozim; barcha atamalar bir turlash jadvalida mujassam boʻlishi kerak. Bizning tasnif eng mukammali deytoganimiz yoʻq, lekin u mazkur atamalar yigʻini uchun juda mos”.

Bunday komponent tahlil amerikalik qarindoshlik atamalar bilan qiyoslashda katta yordam berishi mumkin. Masalan, nemis tilida qarindoshlilik jinsi ham belgilanadi (a-a): Kusun (amakivachcha) va Kusine (holavachcha) ingliz tilida bunday farq yoʻq. Nemislarning qarindoshlik atamalar tuzishi inglizlardan uncha farq qilmaydi, yangi bir komponentni qoʻshish ahamiyati yoʻq. Ammo turk tilida abla (katta opa) kabi atama mavjud. Bu termin ingliz tizimiga qoʻshila olmaydi, chunki bu yerda osh komponenti yoʻq, (faqat avlod). Mazkur turk atamasini ingliz sxemasiga qoʻshish uchun yana bir semantik komponent zarur- “Gapirayotgandan katta”.

Komponent tahlil mazkur atamalar tizimining chuqur differentsial semantik belgilarini belgilash uchun juda foydali uslub. Ammo bu yerda ikki muhim muammo tugʻiladi. Birinchidan, bu maʼlum bir

semantik doirani tahlili psixologik jihatdan haqiqatga yaqinmi, ya'ni bizning qarindoshlik atamalariga real munosabatimizni belgilab oladimi? Ikkinchidan - bu yana ham jiddiy savol- komponent tahlilning bunday shakli boshqa turdagi semantik tizimlarning tadqiqotida qo'llaniladimi? Avval psixologik haqiqiylik haqida so'z yuritamiz.

Bu savol juda muhim, chunki ko'pgina antropologlar ular umumlashgan atamalar tizimi yaratib, gapirayotgan, ongida mavjud bo'lgan, kognitiv tuzilmalarini ifodalaydilar, deb ta'riflashadi. Komponent tahlilni xuddi shu muammosi psixologvistik uchun qiziqish yaratadi. Biz komponent tahlilini turlicha shakli bilan yondashganda bu savol alohida tus oladi. Qaysi shakl yaxshi ekanligini qanday aniqlasa bo'ladi?

Bu savol Romni va Andrad tomonidan "Ingliz qarindoshlik atamalarining kognitiv aspektlari" nomidagi maqolasida batafsil ko'rib chiqamiz. Bu maqolada mualliflar Uolles va Atkins sxemasi ingliz qarindoshlik atamalariga xos yagona narsa emasligini ta'riflaydilar. Ular tahlilni boshqa variantini taklif qilishdi. Ularning tizimida "yonbosh" va "uzoq" turlari bir kategoriyasiga birlashib, "to'g'ri" (direct) turi qarama-qarshi qo'yilgan jins va avlod bu yerda ham muhim komponent hisoblanadi. Bundan tashqari, yangi komponent kiritilgan "O'zarolik" (reciprocity). U ota-bola, amaki-jiyan kabi turdagi atamalar juftligiga munosib. Bu komponentlardan foydalanib, Romni va D, Andrad yangi sxema tuzishdi.

Ular mazkur sxema bo'yicha shunday yozgan: "Punktir chiziqlar oddiy operatsiyalar yo'li bilan olinadigan atamalar o'rtasidagi munosabatlarni ifoda qilishi bois, shuni aytish lozim-ki, punktir chiziqlar bilan birlashtirilgan terminlar uzluksiz chiziqlar orqali bo'lingan atamalarga nisbatan birbiriga "yaqin". Punktir chiziqlar tahlil jarayoni natijasida paydo bo'ladilar".

Endi ikkinchi savol: agar tahlilning ikki turi mavjud bo'lsa, ularning qay biri "bizning boshimizda bo'layotgan" narsalarni haqiqatdan ham ta'riflaydi, ikkisidan birimi, yoki ikkisi ham, yoki birontasi ham. Turli amerikaliklar har xil tuzilmalardan foydalanishganmi yoki biron bir amerikalik turli vaziyatlarda turli tuzilmalarni qo'llaydimi? Romni va D, Andrad ta'riflashicha, "Bizning fikrimizcha, hamma vaqt, har qanday qarindoshlik atamalar tizimi tahlili uchun bir qancha uslub topish mumkin. Biz bu tahlilni psixologik yoki kognitiv aspektlari haqida so'z yuritganda, bu aspekt chegaralarini aniq belgilashimiz kerak bo'ladi. Ayrim tahlil uslublari bir maqsadlarda foydali bo'lishi mumkin, boshqa vaziyatlarda esa unchalik emas. Biron bir hukm mazkur tizim uchun optimal ravishda mos, deb bo'lmaydi".

Romni va D, Andrad bu ikki analitik tizimni to'liq qiyoslab o'rganishdi. Bizningcha, shuni ta'kidlash lozim-ki, ularning tizimida asosiy urg'u nuklear oila vakillari (ota-ona-o'g'il-qiz) va boshqa qarindoshlar o'rtasidagi farqni belgilashga qaratilgan. Bunday oila "Tabiiy birlik" kashf etib, ammo Uolles va Atkins sxemasida aks qilinmagan, balki Romni va Andrad ingliz qarindosh atamalarining semantik tuzilmasini ta'riflash uchun to'g'ri yo'l tanlashgan.

Bu ikki tadqiqotchi o'zining xulosalarini tashqi ko'rsatmalar orqali asoslaganlari yo'q. Ular komponent tahlilining tizimini psixologik haqiqiyligini dalilini inson xulqida ham izlashgan. Amerikalik talabalar guruhi bilan birga ular bir necha nozik eksperimentlar amalga oshirishadi. Ularning ta'kidlashicha, "Komponent tahlil kognitiv munosabatlarni shu darajada ifodalaydi-ki, ikki atama ko'proq umumiy komponentlarga ega bo'lsa, ularning ta'siri ham juda o'xshash bo'ladi. Bu ta'rif shunga asoslanadi-ki, har qanday atamaning komponentlari uning ma'nosini ham asoslaydi; demak, umumiy komponentlar qay darajada ko'p bo'lsa, ma'nolarda ham o'xshashlik ko'p bo'ladi".

Avvalambor tadqiqotchilar 105 talabani ingliz tilida qarindosh va oila avlodlarini belgilovchi soʻzlar roʻyxatini tuzishga chorladilar. Shu ayon boʻldi-ki, ayrim atamalar boshqalarga qaraganda koʻproq ishlatildi va koʻpincha roʻyxat boshida, talabalar koʻproq ota va ona soʻzlarini bayon qilishdi. Yaʼna bir narsa ayon boʻldi-ki, oʻgʻil va qiz soʻzlari unchalik koʻp ishlatilmagan, faqat soʻroq qilinganlardan uchdan bir foizi. Balki qarindoshlik atamalar bilan bogʻliq kognitiv tuzilmalar maʼlum darajada yosh bilan bogʻliq. Romni va D, Andrad ular kiritgan “Oʻzarolik” komponenti juda foydali ekanligini taʼriflaydi: ota-ona va togʻa-amma turdagi oʻzaro juftliklar aʼzolari roʻyxatlarda koʻpincha birgalikda aytib oʻtilgan.

Bu koʻrsatmalar atamalarni ularning analitik sxemada birlashtiruvchi aloqalarni toʻgʻriligini isbotlashdi. In-law, great, half, second turdagi modifikator soʻzlar orqali paydo boʻlgan atamalar guruhi sxemada berilgan guruhlar bilan hamisha toʻgʻri kelgan.

Romni v D, Andrad sinov oʻtayotganlarga qarindoshlik bilan bogʻliq uch atamadan iborat guruhlarini taklif qilishdi, va boshqalaridan katta farq qiladigan terminni belgilashni aytib oʻtishdi. Hamisha shu namoyon boʻladi-ki, bir komponent bilan farq qiladigan atamalar bir guruhga birlashadilar, har xil komponentlardan iborat terminlardan farqli oʻlaroq masalan, bir oilaga oid atamalarning aloqalarini koʻrib chiqamiz. Bu yerda biz faqat ikkita komponent bilan toʻqnashamiz- jinsi va avlodi. Ota va ona bir avlodga mansub boʻlib, jins komponenti boʻyicha farqlanadi. Ota va oʻgʻil jinsi boʻyicha bir komponentga ega, ammo avlod komponenti bilan farqlanadi. Ota va qiz bu ikki komponentdan hech qaysiga ega emas (ammo boshqa umumiy komponentlarga ega). Bu toʻrt termindan paydo boʻladigan uchliklarni qiyoslab va sinov oʻtuvchilarga taklif qilingach, Romni va D, Andrad shuni bayon qilishdi-ki, “Ota termini qizga nisbatan otaga yaqin boʻladi, va qizga nisbatan oʻgʻilga yaqin boʻladi. Bu holatning boʻlishi, jins komponenti avlod komponentidan kuchliroqligidan farqli oʻlaroq sodir boʻladi. Yaʼni, sinov oʻtuvchi jinsiy farqlarga eʼtibor bermay, avlod farqini birinchi oʻringa koʻtarsa, jinsiy belgi maʼlum darajada tasnifda paydo boʻladi: ota oʻgʻil bilan guruhlashadi, qiz bilan emas”.

Quyida berilgan sxemada toʻrt atama oʻrtasidagi juft aloqalar berilgan. Qavs berilgan sonlar mazkur terminlarni bir juftga birlashtirgan holatlarni oʻrtacha soni ota (0,9) (1,3) ona (1,0) oʻgil qiz (0,8) .

Sxemadan shunisi ayonki, bu koʻrsatmalar bashorat qilinganlar bilan teng keladi. Sinov oʻtuvchilardan bironyasi ham atamalarni birlashtirganda ikki har xil komponentlarni ishlatmadi. Soʻz uchliklari bilan bogʻliq boshqa murakkabroq eksperimentlarda Romni va D, Andrad shunga amin boʻlishdi-ki, atamalar oʻrtasidagi aloqalarga nisbatan ularning bashoratlari Uolles va Atkins sxemasi asosida qilingan bashoratlarga qaraganda koʻproq oʻzining tasdiqini topdi. Romni va D, Andrad shu xulosaga kelishdi shuni bilish juda foydali-ki, “Formal tahlil yoʻli bilan paydo boʻladigan komponentlar soʻzni maʼnosini belgilaydi” va “Mazkur guruh uchun komponent tahlilining bir shakli boshqasiga nisbatan foydaliroq boʻlishi mumkin. Mazkur ishning asosiy xulosasi – odamlar qarindoshlik atmalarni shunday tarzda tadbiq qilishadi-ki, xuddi har bir termin aniq chegaralangan maʼnolarning yigʻindisini oʻzida mujassam qiladi”.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- 1.“Psixologiya” qisqacha izohli lugʻat. T. 1997.1979.
- 2.Almamatov T., Yadgorov Q., Pochayeva G. Oʻzbek tili oʻqitish metodikasi (metodik qoʻllanma). - Jizzax 2006.
- 3.Gʻulomov A., Qodirov M., Ona tili oʻqitish metodikasi. “Universitet” nashriyoti.T.: 2001.

- 4.Husanov N., Mirahmedova Z. Mutaxassislik tili. T.: TMI, 2003.
- 5.Mahmudov N. “So‘z sandiqchasi”. Toshkent: G‘.G‘ulom nomidagi NMIU, 2016.
- 6.Qo‘ng‘urov R., Begmatov E., Tojiyev Yo. Nutq madaniyati va uslubiya t asoslari, -T.: Fan, 1992, 254 b.
- 7.Rasulov R., Husanov N., Mo‘ydinov Q. Nutq madaniyati va notiqlik san’ati. T.: “IQTISOD-MOLIYA”, 2006.
- 8.Ziyodova T.U. Hozirgi o‘zbek adabiy tilini o‘rganishda kommunikativ jadvallardan foydalanish. O‘quv-metodik qo‘llanma. Akademik liseylar uchun. — T.: 2002.